

Rapport herkomstonderzoek Koninklijke Verzamelingen

Maart 2015

Samenvatting

Eind 2013 kondigde het bestuur van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau onder voorzitterschap van Hare Majesteit de Koningin, een onafhankelijk onderzoek aan naar de herkomst van de kunstvoorwerpen die sinds 1933 tot de Koninklijke Verzamelingen zijn gaan behoren. Doel van het onderzoek was vast te stellen of er kunstwerken in de collectie zijn waarvan de herkomstgeschiedenis verwijst naar roof, confiscatie, gedwongen verkoop of andere verdachte omstandigheden vanaf het begin van het nazi-regime in Duitsland in 1933 tot en met het einde van de Tweede Wereldoorlog.

De Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje Nassau heeft voor de begeleiding van het onderzoek een commissie in het leven geroepen. Deze commissie staat onder voorzitterschap van prof.dr. Rudi Ekkart, voormalig directeur van het RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis en voorzitter van diverse commissies op het terrein van roofoorkunst en restitutie. Verder bestaat de commissie uit mw.drs. Judith Belinfante, voormalig directeur van het Joods Historisch Museum tevens voormalig lid van de Commissie Herkomst Gezocht, en prof.dr. Peter Sigmond, voormalig directeur collecties van het Rijksmuseum tevens lid van het bestuur van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau. Het onderzoek is uitgevoerd door twee onafhankelijke onderzoekers met expertise op dit vlak. Voor het onderzoek is aangesloten bij de methode die in andere nationale en internationale herkomstonderzoeken is gehanteerd

Uit het onderzoek bleek dat het overgrote deel van de kunstwerken al ver voor 1933 tot de Koninklijke Verzamelingen behoorde. Bij de sinds 1933 verworven kunstwerken werden, op enkele hierna genoemde uitzonderingen na, geen aanwijzingen voor roof, confiscatie of gedwongen verkoop gevonden.

Bij een schilderij van Paul Bril dat in 1948 aangekocht werd van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit, kon in de diverse bronnen geen roof, confiscatie of gedwongen verkoop vastgesteld worden. Mogelijk was het schilderij ooit eigendom van de Joodse Nederlandse kunstschilder Joseph Henri Gosschalk. De archieven geven geen uitsluitel over wie vóór eind 1939, begin 1940 eigenaar van het schilderij was. Wel bleek dat het schilderij in ieder geval al voor de bezetting van Nederland in mei 1940 in bezit was van een Nederlandse kunsthandelaar die na de oorlog verklaarde dat het een volkomen vrijwillige verkoop betrof.

Uit het onderzoek kwam één schilderij naar voren waarbij de herkomstgeschiedenis wel verwijst naar roof. Het schilderij *Het Haagse Bos met gezicht op Paleis Huis ten Bosch* van Joris van der Haagen moest in 1942 door een Joodse verzamelaar worden afgestaan aan de roofinstantie Lippmann, Rosenthal & Co in Amsterdam. Via een

aantal omzwervingen kwam het schilderij na de oorlog terecht bij een Nederlandse kunsthandel waar Koningin Juliana het in 1960 aankocht zonder kennis te hebben van de herkomstgeschiedenis van het schilderij. De Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau heeft, naar aanleiding van de bevindingen van de commissie, contact opgenomen met de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaar met het oog op restitutie. Vanwege de privacy van de betrokkenen worden geen verdere details vermeld.

Rapport herkomstonderzoek Koninklijke Verzamelingen

1. Aanleiding en doel van het onderzoek

Naar aanleiding van de afronding van het in de jaren 2009 tot 2013 uitgevoerde herkomstonderzoek *Museale verwervingen vanaf 1933* kondigde de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau in november 2013 een herkomstonderzoek Koninklijke Verzamelingen aan. Dit onderzoek had als doel in kaart te brengen of in de collectie objecten terechtgekomen zijn waarvan de herkomstgeschiedenis verwijst naar roof, confiscatie, gedwongen verkoop of verdachte omstandigheden in de periode vanaf het begin van het nazi-regime in Duitsland in 1933 tot en met het einde van de Tweede Wereldoorlog. In januari 2014 ging het onderzoek naar de Koninklijke Verzamelingen van start. De Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, onder voorzitterschap van H.M. de Koningin, heeft voor de begeleiding van het onderzoek een commissie in het leven geroepen. Deze commissie staat onder voorzitterschap van prof.dr. Rudi Ekkart, voormalig directeur van het RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis en voorzitter van diverse commissies op het terrein van herkomstonderzoek en restitutie. Verder bestaat de commissie uit mw.drs. Judith Belinfante, voormalig directeur van het Joods Historisch Museum tevens voormalig lid van de Commissie Herkomst Gezocht, en prof.dr. Peter Sigmond, voormalig directeur collecties van het Rijksmuseum tevens lid van het bestuur van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau. Het onderzoek is uitgevoerd door mw.mr.drs. Jona Mooren en mw.drs. Sophie Olie, onderzoekers met expertise op dit vlak. Na ruim een jaar is het onderzoek afgerond. In dit rapport worden de bevindingen van het herkomstonderzoek gepresenteerd.

Opdracht

De opdracht voor dit onderzoek was het inventariseren van alle voorwerpen van kunst en kunstnijverheid uit de Koninklijke Verzamelingen, waarvan de herkomstgeschiedenis verwijst naar mogelijke roof, confiscatie of gedwongen verkoop in de periode vanaf 1933 tot en met het einde van de Tweede Wereldoorlog. De commissie had tevens als opdracht om, indien er voorwerpen werden aangetroffen waarop deze omschrijving van toepassing is, aanbevelingen te doen over de te nemen stappen overeenkomstig het door het Rijk geformuleerde beleid ten aanzien van restitutie.

Afbakening opdracht

Het onderzoek betrof de voorwerpen van kunst en kunstnijverheid behorende tot de Koninklijke Verzamelingen. Onder Koninklijke Verzamelingen worden de collecties kunst en kunstnijverheid verstaan van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, Stichting Kroongoederen, Stichting Archief en Stichting Officiële Geschenken alsmede de eigendommen uit de nalatenschap van Koningin Juliana en Prins Bernhard, die eigendom zijn geworden van leden van de Koninklijke Familie.

Dat betekent dat geen onderzoek is gedaan naar voorwerpen die niet meer tot de Koninklijke Verzamelingen behoren. Kunstvoorwerpen die in het verleden in eigendom zijn overgedragen aan de Staat der Nederlanden, worden in opdracht van de Staat onderzocht.

2. De collectie

Tot de Koninklijke Verzamelingen behoren tienduizenden objecten. De collectie is een samenvoeging van diverse (officiële) geschenken, aankopen, in opdracht vervaardigde werken en persoonlijke verzamelingen van leden van de Koninklijke Familie. De voorwerpen bevinden zich, ter inrichting en ter decoratie, verspreid over diverse paleizen en huizen. Ook is een deel ondergebracht in het depot van het Koninklijk Huisarchief en zijn veel objecten in (langdurig) bruikleen aan musea verstrekt. Van oudsher werden de voorwerpen per locatie geregistreerd, wat door variatie in registratie en de regelmatige locatiewisselingen een complicatie voor het onderzoek betekende. Deze registratiesystemen maken het bovendien ingewikkeld om aantallen objecten te noemen; sommige voorwerpen werden bijvoorbeeld op diverse locaties geregistreerd. Bovendien kon een ensemble of servies op de ene locatie als geheel geregistreerd worden terwijl elders alle onderdelen afzonderlijk een nummer kregen.

Naast foto's, boeken en divers gebruiksgoed zoals serviezen en bestek behoren enkele duizenden kunstvoorwerpen tot de collectie. Daartoe behoren bijvoorbeeld schilderijen, tekeningen en portretminiaturen. Van de ruim tweeduizend schilderijen in de collectie werden er meer dan achthonderd door Koningin Wilhelmina vervaardigd.

Omvangrijke kunstverzamelingen werden samengesteld door eerdere generaties Oranje's en deze kunstvoorwerpen behoren dus al sinds jaar en dag tot de Koninklijke Verzamelingen. De belangrijkste kunstverzamelaar uit de Koninklijke Familie waar recent veel aandacht voor geweest is, is Koning Willem II. Hoewel het grootste deel van zijn verzameling na zijn dood geveild werd, zijn nog diverse werken in de Koninklijke

Verzamelingen aanwezig. Koningin Sophie en haar zoon Prins Alexander stelden een verzameling portretminiaturen samen die zich nog altijd in het Koninklijk Huisarchief bevindt. Later werden deze verzamelingen nog wel eens uitgebreid door aankoop of schenking, maar dat gebeurde op relatief kleine schaal.

Koningin Emma en Koningin Wilhelmina kochten ook regelmatig kunstwerken. Ze richtten zich daarbij op levende kunstenaars, doorgaans leden van de kunstenaarsverenigingen *Arti et Amicitiae* en *Pulchri Studio*. Ze kochten dus voornamelijk rechtstreeks van de kunstenaar of diens vertegenwoordiger. Koningin Juliana en Prins Bernhard hebben op dit gebied geen actief verzamelbeleid gevoerd en de kunstcollecties slechts incidenteel uitgebreid, voornamelijk met topografische afbeeldingen van Paleizen en portretten van leden van de Koninklijke Familie.

Overigens werden er niet alleen kunstwerken aan de collectie toegevoegd. Tijdens de oorlogsjaren zijn op grote schaal goederen uit de paleizen geroofd. De diverse archiefbronnen melden niet alleen vele kunstvoorwerpen zoals schilderijen, zilver en prenten die onvreemd werden maar ook gebruiksgoederen en meubilair, die door de Duitsers in beslag genomen werden. Sommige voorwerpen kwamen na de oorlog terug maar een groot deel bleef spoorloos.

3. Methode en onderzoek

Voor het onderzoek naar de herkomst van de Koninklijke Verzamelingen is aangesloten bij de onderzoeksmethode die in andere nationale en internationale herkomstonderzoeken gehanteerd wordt.

Herkomstonderzoek heeft ten doel het zo volledig mogelijk op een rij brengen van de opeenvolgende eigenaren van een kunstwerk, met bijzondere aandacht voor de wijze van bezitsovergangen tussen 1933 en 1945. Getracht wordt daarbij kunstvoorwerpen te identificeren die tussen 1933 en 1945 door roof, confiscatie, gedwongen verkoop of onder verdachte omstandigheden die op deze situaties kunnen duiden, uit bezit van de oorspronkelijke eigenaar geraakten. Indien alle opeenvolgende eigenaren in de jaren tussen 1933 en 1945 bekend zijn en er geen sprake is van roof, confiscatie, gedwongen verkoop of verdachte omstandigheden, kunnen we spreken van een sluitende herkomstgeschiedenis. Herkomstonderzoek is alleen mogelijk naar kunstvoorwerpen met een zogenaamde unieke herkenningswaarde. Een kunstvoorwerp moet unieke karakteristieken hebben waardoor het in de diverse onderzoeksbronnen herkend kan worden. Voorwerpen zoals prenten en penningen, maar ook het eerder genoemde gebruiksgoed, is veelal in serie vervaardigd waarbij het ene exemplaar niet van het

andere te onderscheiden is. Dit gebrek aan unieke herkenningsswaarde betekent ook dat zulke objecten nooit herkend kunnen worden in gegevens over objecten, die de vroegere eigenaars eertijds onvrijwillig zijn kwijtgeraakt.

De aanpak van het onderzoek was tweeledig en bestond uit een objectonderzoek en aanvullend archiefonderzoek. De onderzoekers kregen bij hun werkzaamheden veel ondersteuning van medewerkers van het Koninklijk Huisarchief en de Dienst van het Koninklijk Huis. Daarnaast is informatie ingewonnen bij experts en (oud-)medewerkers van het Koninklijk Huisarchief, waardoor soms de weg naar eerder niet gevonden bronnen werd gewezen.

1. Bij het objectonderzoek vormen de individuele objecten behorende tot de Koninklijke Verzamelingen het startpunt voor het onderzoek. Ook de objecten die in langdurig bruikleen aan musea verstrekt zijn, zijn in dit onderzoek meegenomen.

Bij dit objectonderzoek is een onderscheid gemaakt tussen de verschillende deelcollecties:

- Alle objecten behorende tot de deelcollecties schilderkunst, portretminiaturen, beeldhouwkunst, tekenkunst, zilveren en gouden objecten en kroonjuwelen zijn onder de loep genomen.
- Voor de deelcollecties bibliotheek, archief, meubilaire goederen, textilia, penningen, prenten, keramiek, wapens, speelgoed en etnografica was het onderzoek anders van aard. De meeste van deze objecten hebben geen unieke herkenningsswaarde en/of bieden geen enkel aanknopingspunt voor onderzoek. In deze deelcollecties is een selectie gemaakt van uitzonderlijke stukken waar wel onderzoek naar mogelijk was.
- Naast de bovengenoemde objecten zijn er deelcollecties die van het onderzoek konden worden uitgesloten vanwege hun aard. Zo bevinden zich veel onderscheidingen in de collectie; deze zijn uitgereikt aan een lid van de Koninklijke Familie en de herkomstgeschiedenis is derhalve sluitend. Ook de vele gegraveerde troffels en andere rechtstreeks aan handelingen van leden van de Koninklijke Familie te verbinden memorabilia kunnen om eenzelfde reden worden uitgesloten.

2. Bij het archiefonderzoek zijn alle mogelijk relevante archiefstukken, in het bijzonder in het Koninklijk Huisarchief en in de archieven van de Stichting Nederlands Kunstbezit, bestudeerd. Daarbij is met name gekeken welke objecten in de jaren dertig, gedurende de oorlogsjaren en in de jaren direct na de oorlog in de collectie terecht kwamen. Dit deel van het archiefonderzoek was mede een kruiscontrole op het objectonderzoek. Hierdoor kon gezien worden in hoeverre er in de gevoelige periode, de jaren 1933-1945 en de eerste reeks na-oorlogse jaren, verwervingen hebben plaatsgevonden die als zodanig extra aandacht vergen.

Uitvoering van het objectonderzoek

De afzonderlijke kunstwerken in de collecties schilderkunst, portretminiaturen, beeldhouwkunst, tekenkunst, zilveren en gouden objecten en kroonjuwelen werden nauwgezet onderzocht. In eerste instantie zijn alle objecten, ruim elfduizend in totaal, uit deze deelcollecties in het onderzoek meegenomen. Van diverse groepen werken is geconstateerd dat ze uitgesloten konden worden van (verder) onderzoek, op basis van de volgende criteria:

- Kunstwerken vervaardigd na 1945
- Kunstwerken waarvan vaststaat dat ze in 1933 reeds in Koninklijk bezit waren
Op basis van het registratiesysteem of door literatuur- en archiefonderzoek kon voor vele objecten worden vastgesteld dat ze al voor 1933 in Koninklijk bezit waren. Voor sommige objecten was dat door de informatie in het digitale registratiesysteem vast te stellen, in veel andere gevallen boden tentoonstellingscatalogi, literatuur, oude interieurfoto's en -tekeningen van de paleizen en inventarislijsten van voor 1933 uitkomst. Soms kon dit ook aan de hand van het kunstwerk zelf worden vastgesteld, bijvoorbeeld aan de hand van een op de achterzijde van een schilderij aangebracht eigendomsetiket.
- Kunstwerken die vrijwel zeker al voor 1933 in Koninklijk Bezit waren
Veel kunstwerken behoorden vrijwel zeker al voor 1933 tot de collectie, veelal omdat ze in een ten behoeve van de verzekering opgemaakte inventarislijst uit 1934 opgenomen zijn en door hun aard, bijvoorbeeld als familieportret, nauwelijks in aanmerking komen zeer kort daarvoor van derden te zijn verworven.
- Kunstwerken waarvan het in hoge mate waarschijnlijk is dat ze in opdracht zijn gemaakt, of althans direct van de kunstenaar werden verworven
Na onderzoek in catalogi, literatuur en het Iconografisch Bureau bleek bij veel kunstwerken een directe lijn tussen kunstenaar en de Koninklijke Familie te bestaan. Zo bevinden zich enkele schilderijen van Louis van Soest en enkele tientallen schetsen van Willem van Konijnenburg in de collectie. Beide kunstenaars hadden enige tijd een betrekking aan het hof om schilder- en tekenlessen aan Koningin Wilhelmina te geven.
- Na 1933 verworven kunstwerken met een sluitende herkomstgeschiedenis
Van sommige werken die na 1933 verworven zijn, toonde onderzoek een sluitende herkomstgeschiedenis aan.
- Kunstwerken waarbij door het gebrek aan herkenningswaarde verder onderzoek niet mogelijk is
Enkele portretten van onbekende personen door onbekende kunstenaars

konden niet verder onderzocht worden omdat er geen enkel aanknopingspunt voor verder onderzoek bestond. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor anonieme landschappen zonder een herkenbaar thema. Dit was ook het geval bij zilveren gebruiksgoederen zonder enig merkteken.

Voortgezet onderzoek

De kunstwerken die niet vanwege één van de bovenstaande criteria konden worden uitgesloten - ruim dertienhonderd objecten in totaal - werden per stuk nauwgezet onderzocht. Dit onderzoek bestond uit een systematisch bronnenonderzoek, dat afhankelijk van de bevindingen ten aanzien van het kunstwerk in kwestie nader werd toegespitst.

Allereerst werden de gegevens uit het digitale registratiesysteem zo veel mogelijk aangevuld met informatie uit oude inventariskaarten en -lijsten, archiefstukken, correspondentie aanwezig in het Koninklijk Huisarchief of literatuur.

In het RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, leverden het Iconografisch Bureau, de Beeld- en Persdocumentatie, de vele (geannoteerde) veilingcatalogi en enkele archieven nieuwe gegevens over de herkomstgeschiedenis op. De fiches van het Iconografisch Bureau bevatten vaak vermeldingen dat een kunstwerk al voor 1933 aanwezig was in de collectie van de Koninklijke Familie. Ook werden tentoonstellings- en oevrecatalogi van de betreffende kunstenaars geraadpleegd, waaruit soms gedetailleerde herkomstinformatie kon worden gedestilleerd.

In sommige gevallen konden historische kranten meer informatie verschaffen, bijvoorbeeld door berichten dat Koningin Wilhelmina een tentoonstelling bij Pulchri bezocht en daar een schilderij van een bepaalde kunstenaar kocht.

De archieven van enkele veilinghuizen en kunsthandels zijn geraadpleegd, waardoor soms namen van inbrengers een nieuwe zoekingang boden.

Na het voortgezet onderzoek bleek voor de meeste kunstwerken alsnog dat ze vanwege een van de bovenstaande criteria konden worden uitgesloten. De kunstwerken zelf leverden in bepaalde gevallen ook meer informatie op. Indien nummers, etiketten of verzamelaarsmerken op het kunstwerk werden aangetroffen, is getracht hiermee meer over de herkomstgeschiedenis te weten te komen.

Voor enkele honderden kunstwerken die niet op basis van een van de bovenstaande criteria konden worden uitgesloten, is gecontroleerd of er mogelijk een match bestond met het overzicht van documentatie over de zogenaamde 'vermiste werken' en over geveilde werken in het archief van de Stichting Nederlands Kunstbezit in het Nationaal Archief. De objecten zijn, indien de aard van het werk het toeliet, lopende het onderzoek vergeleken met de objecten opgenomen in diverse online databanken van roofkunst (zoals lostart.de, lootart.com, errproject.org en dhm.de) en de digitale toegang tot veilingcatalogi uit de periode 1930-1945 van de universiteit Heidelberg.

Onderzoek naar overige deelcollecties

Hoewel het overgrote deel niet voor onderzoek in aanmerking kwam vanwege het gebrek aan unieke herkenningswaarde, werden enkele honderden uitzonderlijke stukken uit de deelcollecties bibliotheek, archief, meubilaire goederen, textilia, penningen, prenten, keramiek, wapens, speelgoed, etnografica en fotografie (waartoe tienduizenden objecten behoren) geselecteerd waarnaar onderzoek wel mogelijk was. Voor die laatste categorie is het onderzoek op eenzelfde wijze uitgevoerd als eerder uiteengezet. Het bestond dus onder andere uit het raadplegen van literatuur, archieven en diverse online databanken. Daarbij moet aangemerkt worden dat de onderzoeksmogelijkheden voor deze objecten vaak een stuk geringer waren. Anders dan bij bijvoorbeeld schilderijen bestaan hier geen omvangrijke fototheken die meer informatie kunnen bevatten.

Extra aandacht werd besteed aan een tiental Joodse rituele objecten in de collectie.

Uitvoering van het archiefonderzoek

Het objectonderzoek werd geflankeerd door een onderzoek in de archieven waarbij is nagegaan of er in de jaren dertig, gedurende de oorlogsjaren en in de jaren na de oorlog objecten in de collectie terecht kwamen met een mogelijk problematische herkomst. Allereerst is een selectie gemaakt van honderden archiefstukken die mogelijk interessante informatie bevatten in het kader van het herkomstonderzoek. Tot deze selectie behoorden onder andere kasboeken, correspondentie, facturen en verslagen. Hierna werd bekeken welke stukken systematisch doorgelopen moesten worden. Indien vervolgens onduidelijkheid bestond omtrent een bepaalde naam of factuur, is verder onderzoek gedaan in het archief of in andere bronnen.

Ook zijn de jaarverslagen van het Koninklijk Huisarchief en de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau bestudeerd. In deze jaarverslagen is aandacht besteed aan de aanwinsten voor de collectie.

Bovendien zijn in het Nationaal Archief alle mogelijk relevante dossiers uit onder meer het archief van de Stichting Nederlands Kunstbezit geraadpleegd.

4. Resultaten van het onderzoek

Algemene bevindingen

Hoewel de Koninklijke Verzamelingen tienduizenden objecten omvatten, bleek slechts een klein deel van de voor onderzoek in aanmerking komende objecten in de periode vanaf 1933 aan de collectie te zijn toegevoegd. Een belangrijke reden daarvoor is dat de Koninklijke Verzamelingen niet ontstaan zijn vanuit een actief verzamelbeleid zoals de meeste musea dat kennen, maar een samenvoeging zijn van diverse (officiële) geschenken, aankopen, in opdracht vervaardigde werken en persoonlijke verzamelingen van leden van de Koninklijke Familie waarbij het grootste deel ver voor 1933 reeds tot de collectie behoorde.

Het onderzoek heeft veel nieuwe herkomstgegevens aan het licht gebracht. Voor tal van werken kon worden vastgesteld wanneer ze in de periode voor 1933 werden verworven, terwijl voor veel van de na dat jaar verworven stukken een volledige of gedeeltelijke herkomstgeschiedenis kon worden gereconstrueerd. Het registratiesysteem kan bovendien worden aangevuld met andere informatie, bijvoorbeeld over tentoonstellingen waar kunstwerken te zien geweest zijn en literatuur waarin de kunstwerken genoemd worden. De Joodse rituele objecten in de Koninklijke Verzamelingen bleken na 1945 vervaardigd te zijn of reeds voor 1933 deel van de collectie uit te maken. Zo schonk Koningin Emma in 1908 een zeer zeldzame chanoekia aan Koningin Wilhelmina. Deze chanoekia is thans in langdurig bruikleen bij het Joods Historisch Museum in Amsterdam.

Het is van belang op te merken dat onderzoek gedaan is vanuit de gegevens die ten tijde van het onderzoek bekend waren. Mocht in de toekomst nieuwe informatie over herkomst of bijvoorbeeld toeschrijving boven water komen, dan kan dat een nieuwe zoekingang bieden.

Niet van alle kunstvoorwerpen was de herkomstgeschiedenis sluitend te krijgen. Dit is bij dergelijk onderzoek gebruikelijk. Het geldt ook voor het onderzoek bij de meeste musea in binnen- en buitenland, zodat al bij de opdracht voor het huidige onderzoek verwacht werd dat dit ook bij de Koninklijke Verzamelingen het geval zou zijn.

Objecten met een mogelijk problematische herkomstgeschiedenis

Bij twee schilderijen zijn aanwijzingen voor een problematische herkomstgeschiedenis gevonden.

Een object dat nauwgezet onderzocht werd, was het schilderij *Landschap met de Heilige Hubertus* van Paul Bril dat in 1948 werd aangekocht van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK). In 1945 gaf een Nederlandse kunsthandel desgevraagd bij de

SNK op, dat het schilderij aan een Duitser verkocht werd. Uit het onderzoek bleek dat het schilderij tot augustus 1940 in bezit van een andere (niet-Joodse) Nederlandse kunsthandel was geweest, die in een brief aan de SNK aangaf het schilderij eind 1939 of begin 1940, dus nog voor de bezetting van Nederland, te hebben verworven. Dat bij dit schilderij sprake zou zijn geweest van roof, confiscatie, onvrijwillige verkoop of andere verdachte omstandigheden is niet gebleken. De onderzoeksresultaten over dit schilderij zijn in een bijlage bij dit rapport opgenomen.

Het herkomstonderzoek leidde tot de identificatie van één schilderij dat in de Tweede Wereldoorlog geroofd werd. Het schilderij *Het Haagse Bos met gezicht op Paleis Huis ten Bosch* van Joris van der Haagen moest in 1942 door een Joodse verzamelaar worden afgestaan aan de Duitse roofinstantie Lippmann, Rosenthal & Co in Amsterdam. Via een aantal omzwervingen kwam het schilderij na de oorlog terecht bij een Nederlandse kunsthandel waar Koningin Juliana het in 1960 aankocht zonder kennis te hebben van de herkomstgeschiedenis van het schilderij. De Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau heeft, naar aanleiding van de bevindingen van de commissie, contact opgenomen met de erven van de Joodse verzamelaar met het oog op restitutie. In verband met de privacy van de betrokkenen worden hier geen verdere details vermeld.

Bijlage

Paul Bril, *Landschap met de Heilige Hubertus*

Tot de verzameling van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau behoort een aan de schilder Paul Bril (ca 1554-1626) toegeschreven schilderij *Landschap met de Heilige Hubertus* (doek, 110 x 145 cm).

Dit schilderij werd op 1 juni 1948 door Prinses Juliana voor een bedrag van fl. 4.000,- aangekocht van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK). De voorgeschiedenis van dit schilderij was al in 2010 in het kader van de afwikkeling van de nalatenschap van Koningin Juliana uitvoerig onderzocht door de directeur van het Koninklijk Huisarchief en is in het kader van het huidige onderzoek opnieuw grondig onderzocht. Nog voor de publicatie van het huidige rapport zijn er diverse krantenberichten verschenen over de geschiedenis van dit schilderij en over de aankoop ervan in 1948.

De verkoop van het schilderij door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit

Het schilderij van Paul Bril was in juni 1946 door de SNK in bruikleen gegeven aan Prinses Juliana en Prins Bernhard ter decoratie van Paleis Soestdijk. Op 21 januari 1948 wendde de SNK zich tot het Nederlandsche Beheersinstituut (NBI) dat belast was met het beheer en de liquidatie van vijandelijk en landverraderlijk vermogen, met de mededeling dat Prinses Juliana de wens te kennen had gegeven om het in bruikleen ontvangen schilderij aan te kopen tegen de taxatieprijs van fl. 4.000,-. Daarom verzocht de SNK het NBI om mede te delen of men met deze verkoop akkoord kon gaan. Na enige uitwisseling van gegevens stemde het NBI op 5 april 1948 in en verleende machtiging tot verkoop.¹

De correspondentie over de aankoop werd gevoerd door Jhr. Mr. C. Dedel (1894-1981), intendant van Paleis Soestdijk, en namens de SNK door Mr. L.J.F. Wijsenbeek (1912-1985), landelijk inspecteur en hoofd van de Afdeling Binnenland van de SNK.

In de correspondentie vermeldde Wijsenbeek dat het schilderij afkomstig was van de Duitser Fischböck en eerder zou hebben toebehoord aan de Joodse Kunsthandel Gotschalk, waarover hij niets had kunnen achterhalen. De naam Gotschalk is blijkbaar een verbastering van de aantekening “Verz. J. Gosschalk, Den Haag” op het bij de SNK berustende aangifteformulier van 15 oktober 1945 van Kunsthandel P. de Boer uit Amsterdam over de verkoop van dit schilderij aan de Duitsers. Wanneer en door wie deze aantekening gemaakt is, is niet duidelijk.

De geschiedenis van het schilderij gedurende de oorlogsperiode

Blijkens de hiervoor genoemde briefwisseling was het schilderij van Paul Brill na het einde van de Tweede Wereldoorlog door de Nederlandse autoriteiten in beslag genomen en in beheer gegeven aan de met het opsporen en beheren van vijandelijk en landverraderlijk bezit belaste Afdeling Binnenland van de SNK. Het zou volgens de mededelingen van de SNK zijn aangetroffen op het landgoed Spelderholt te Beekbergen, waar Prins Bernhard na de oorlog zijn intrek had genomen, en bezit zijn geweest van Hans Fischböck.²

De Oostenrijker Hans Fischböck (1895-1967) werd in 1940 door Rijkscommissaris Seyss-Inquart benoemd tot Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft voor het bezette Nederland. Na de Duitse capitulatie vluchtte Fischböck naar Zuid-Amerika.

In de stukken van de SNK is vermeld dat Fischböck het schilderij zou hebben gekocht van Kunsthandel de Boer. Op het aangifteformulier van Kunsthandel P. de Boer in Amsterdam van 15 oktober 1945 vermeldde De Boer echter dat hij het stuk gedurende de oorlogsjaren had verkocht aan de Dienststelle Mühlmann.³ Dr. Kajetan Mühlmann was door Seyss-Inquart belast met het opsporen en aankopen van kunstvoorwerpen, die vervolgens werden doorverkocht aan Duitse afnemers. Het is in hoge mate waarschijnlijk dat Fischböck het schilderij rechtstreeks van Mühlmann heeft gekocht.

Op het aangifteformulier van 15 oktober 1945 werd door De Boer geen herkomst van het schilderij ingevuld. Zoals hiervoor vermeld werd daar echter later met de hand, vermoedelijk door een medewerker van de SNK, bijgeschreven “Verz. J. Gosschalk, Den Haag”. Het is niet duidelijk wie deze aantekening maakte en wat de bron voor deze toevoeging was. Blijkens de inventariskaart van de Kunsthandel P. de Boer had deze firma het schilderij in augustus 1940 voor fl. 900,- gekocht van de Nederlandse kunsthandelaar Mr. M.J. Schretlen.⁴ Deze informatie had de SNK blijkbaar in januari 1948 ook al van De Boer verkregen, aangezien op 30 januari 1948 Schretlen door de SNK werd benaderd met de vraag hoe hij het betreffende stuk verworven had. Op 4 februari 1948 antwoordde Schretlen dat hij “het bewuste schilderij van P. Brill eind '39 of begin '40 kocht” en hij voegde daaraan toe: “Het was een volkomen vrijwillige verkoop en er bestond niet de geringste dwang toe.” Voor zover bekend heeft de SNK daarna geen nadere informatie gevraagd over de naam van de verkoper.

Onderzoek in het RKD, literatuur en diverse online roofkunstdatabanken leverde geen verdere herkomstgegevens over het schilderij op.

Huidige status van het schilderij

Bij de afwikkeling van de nalatenschap van Koningin Juliana is het schilderij van Paul Brill door de erven geschonken aan de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau. Voorafgaand aan deze schenking vond een onderzoek naar de herkomst plaats. Hoewel bij dat onderzoek geen gegevens naar voren kwamen die wezen op roof, confiscatie of gedwongen verkoop werd in samenspraak tussen de erven en de stichting bij de schenking de bepaling opgenomen dat indien ooit een rechtmatig blijkende claim op het schilderij zou worden gelegd, het stuk aan de rechthebbende moet worden overgedragen. Deze bepaling, die de schenking maakt tot een zogenaamde ‘schenking onder last’ is bij notariële akte vastgelegd.

Samenvatting en conclusie

Voor het schilderij *Landschap met de Heilige Hubertus*, dat na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog uit de achtergebleven bezittingen van Hans Fischböck in beslag genomen werd en in 1948 door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit werd verkocht aan Prinses Juliana en Prins Bernhard, kan voor de periode vanaf de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940 een sluitende herkomstgeschiedenis worden gereconstrueerd. Reeds vanaf eind 1939 of begin 1940 was het schilderij in bezit van de kunsthandelaar Mr. M.J. Schretlen, die het in augustus 1940 verkocht aan Kunsthandel P. de Boer. De Boer verkocht het schilderij op zijn beurt aan de Dienststelle Mühlmann, die het hoogstwaarschijnlijk direct of anders via een andere Duitse persoon of instelling heeft verkocht aan Fischböck.

Volgens de eerder genoemde, niet nader gedocumenteerde aantekening in het archief van de SNK zou het schilderij ooit in bezit geweest zijn van de Joodse kunstschilder Joseph Henri Gosschalk (1875-1952). Gosschalk was na 1942 geïnterneerd in de kampen Barneveld, Westerbork en Theresienstadt. Hij overleefde de oorlog.

Gosschalk had een verzameling schilderijen waaruit hij in de jaren dertig en het begin van de jaren veertig nu en dan stukken heeft verkocht. In februari 1943 moest Gosschalk vijftien schilderijen inleveren bij de Duitse roofinstantie Lippmann, Rosenthal & Co (Liro) en hij heeft daarnaast gedurende de bezetting een aantal andere schilderijen onvrijwillig verloren.⁶ Het schilderij kan niet geïdentificeerd worden met schilderijen op de Liro-lijst of andere stukken die hij blijkens de teruggevonden bronnen onvrijwillig verloren heeft. Er is geen door Gosschalk ingevuld aangifteformulier voor dit kunstwerk aangetroffen. Ook zijn geen aanwijzingen gevonden dat hij dit werk na de oorlog als vermist heeft opgegeven bij de naoorlogse recuperatie- en restitutieautoriteiten of dat de SNK hem over dit werk heeft benaderd.

Bovenstaande herkomstgegevens maken duidelijk, dat indien de aantekening op het

aangifteformulier juist is, Gosschalk uitsluitend eigenaar geweest kan zijn in de periode voor eind 1939, begin 1940, dat wil zeggen in de tijd waarin er in Nederland nog geen sprake kon zijn van roof, confiscatie of gedwongen verkoop aan de Duitsers.

Hoewel het mogelijk is dat het schilderij voor de Tweede Wereldoorlog tot de collectie van de Nederlandse Joodse kunstschilder Joseph Henri Gosschalk behoorde, zijn er geen gegevens gevonden die wijzen op roof, confiscatie of gedwongen verkoop van het schilderij.

---

¹ Correspondentie in Archief SNK, Nationaal Archief, nr. 1041.

² Zie bruikleenovereenkomst 3 juni 1946 in Archief SNK, Nationaal Archief, nr. 1041 en Koninklijk Huisarchief, archief Intendant Soestdijk, Egd1-IC-43.

³ Aangifteformulier De Boer 15 oktober 1945 in Archief SNK, Nationaal Archief, nr. 178,

⁴ Archief Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam, kaart nr. 2926.

⁵ Brief Mr. M.J. Schretlen, Amsterdam, aan SNK, dd. 4 februari 1948, in Archief SNK, Nationaal Archief, nr. 1041. Van de kunsthandel Mr. M.J. Schretlen zijn, voor zover bekend, geen archieven bewaard gebleven.

⁶ Zie zijn brieven aan de SNK van 1 november 1945 en 5 juli 1946 in Archief SNK, Nationaal Archief, nr. 145.